

Anteckningar kring tjärhandelns tillbakagång i östra Finland.

SVEN-ERIK ÅSTRÖM

Processen vid tjärhandelns stagnation och borttynande i östra Finland är mer komplicerad än vad den rikhaltiga, men primärt lokalhistoriskt inriktade litteraturen ger vid handen. Här skall göras ett försök att klarlägga själva fjärrhandelssystemets organisation och funktion, d.v.s. dels tjärprisets rent ekonomiska roll för relationen mellan tjärbönder, köpstadsmän och kronans representanter, dels förhållandena på en mer generell nivå (minimipriset).

Prisbildningen skedde på två plan. Prisbildningen i metropolerna, London och Amsterdam, var en samvariation mellan utbud och efterfrågan, såsom den speglas i Lord Beveridges och professor Posthumus' institutionella prisserier för tjära och beck, kontrollerade med tillhjälp av priskuranterna för London 1671–85 (extern prisbildning). Den interna prissättningen var en samvariation mellan vad tjärkompaniet i Stockholm köpte in i fråga om både mängder och till vilket pris, vad borgarna bjöd i Lappstrand eller i Viborg, vad kronan (Kunglig Majätet och kommerskollegiet i Stockholm, landshövdingen i Viborg) samtyckte till (med öga på saltpriset). Lappstrandspriset var centralt ur bondens synpunkt och lika med vad han, den svagaste

Uppsatsen var ursprungligen avsedd att ingå i författarens stora arbete *From Tar to Timber. Studies in Northeast European Forest Exploitation and Foreign Trade 1660–1680*, Societas Scientiarum Fennica, Commentationes Humanarum Litterarum 85, 1988. På grund av ämnets delvis lokalhistoriska karaktär och avsaknaden av längre, konforma tidsserier kom Sven-Erik Åström dock inte att publicera avsnittet i detta sammanhang.

Tab. 1. Kalkyl för kostnaden för en läst tjära (fob, Viborg) 1697

Bonden fick vid direkt försäljning i Viborg	d.smt	16:-*
Borgaren i Viborg fick av det svenska kompaniet	„	8:—
Kronan erhöll vid utskieppning (tull, tolag m.m.)	„	17:29
Kompaniets extra omkostnader (bodhyra, läckage m.m.)	„	7:—
Tjårlastens pris för det svenska kompaniet i Viborg,	d.smt	32:29
Tjårans försäljningspris i Viborg (fob)	d.smt	55:21
<hr/>		
Fiktiv vinst för kompaniet vid direkt försäljning i Viborg	d.smt	22:24

* i Villmanstrand 12:—

Källa: Handskrift med rubrik "Tjåru-handel", av okänd provinens, men tydligen härstammande från det yngre tjårkompaniets, den s.k. Tjårsocietetens, krets och tid (Uppsala universitetsbibliotek L 131, s. 383-399). En intressant likartad uträkning av vad tjåran kostade borgaren vid inköp, transport, umgålder o.s.v. finns bevarad i en skrivelse från borgerskapet i Viborg till Kommerskollegiet 1683 (utan datum), Inkomna skrivelser, Kommerskollegiets arkiv, Sveriges riksarkiv.

parten i triangeln, fick hålla till godo med för att få skatterna betalda och få medel att köpa salt och något kram.¹ De lyxvaror, som importerades till Viborg, kom köpmånnen sjåva till del eller förbrukades av den fåtaliga adeln och fogde- officersklassen i östra Finland.

Först skall den interna prissåttningen tas upp såsom den skedde i tjårkompaniets regi (tab. 1). Den tjårproducerande bonden erhö enligt denna kalkyl mer än 1/4 av produktens pris i exporthamn sedan tullen och alla umgålder var betalda, mellanhanden borgaren 1/7. Borgarna betalades med salt eller växlar på Amsterdam.² Kompaniets utlägg blev med andra ord redan i exporthamnen över 32 daler silvermynt eller hälften av vad tjårlasten blev värd i Amsterdam (se nedan).

Men ånnu återstod följande moment, skeppningen till Holland och omkostnaderna vid försåljningen i Amsterdam, d.v.s. delar av vad som har kallats den externa prisbildningen (tab. 2). Därav skulle

¹ Jfr Armas Luukko, *Vaasan historia* I, Vaasa 1971, s. 210. J. W. Ruuth & Aimo Halila, *Våpurin kaupungin historia* II, Lappeenranta 1974, s. 133.

² T.ex. 1692 kom skeppet 'Nahtingal', av namnet att döma uppenbarligen engelskt, med en saltlast till Viborg. Landshövding Lindhielm till K.M:t 20.4.1692, Landshövdingars skrivelser, Sveriges riksarkiv.

Tab. 2. Kalkyl för-kostnaderna för en läst tjära (cif, Amsterdam) vid sekelskiftet 1700 (omräknat från holländska gulden till daler silvermynt):

Försäljningspris för kompaniets faktor i Amsterdam	d.smt 61:12
Därav avdraget för cif	„ 49:29
Definitiv vinst för kompaniet	d.smt 11:15

vinstmarginalen endast röra sig kring ett tiotal daler silvermynt för en läst viborgstjära såld i Amsterdam. Biskop Huets berömda påstående, att tjärens reella pris var detsamma i Stockholm och Amsterdam skulle därmed hålla streck. Frakten från Viborg till Stockholm rörde sig kanske om 10 daler. Men borgarens ”vinst” härrörde sig inte endast av priset för den i Amsterdam direkt sålda tjäran (uttaget i form av handelsväxlar) utan också av priset för det i Viborg och Lappstrand sålda saltet. Den holländska handelskrediten gav det slutliga utslaget till Amsterdams favör. Helsingfors- och borgåtjären var billigare och kostnaderna för frakten i stort sett densamma som från Viborg. Men tillgången på sådan tjära var begränsad på grund av avståndet till tjärproduktionsdistrikten i de båda små finska stapelstädernas uppland.³

Tjären från Västervik, Kalmar, Göteborg och andra städer i Syd-sverige, den s.k. södra tjären, var dyrare, men frakten var å andra sidan lägre. Om de samtida kalkylerna (som givetvis är partiskt upplagda av tjärkompaniets ombud) över huvud håller streck visar de på svårigheter för tjärhandeln; vinstmarginalerna var smala både i producentled, mellanled och vid slutlig försäljning. Allmogens, borgarnas och tjärkompaniernas klagomål hos myndigheterna, kompaniets konkursmässiga tillstånd och tjärhandelns frigivning från monopol 1682–89 blir mer förstaeliga mot den bakgrunden.⁴ Men tjärhandeln måste fortgå. Det är anledning att dröja vid denna problematik utgående från det källmaterial, som finns om tjärhandeln i Viborg och dess uppland.

³ E. E. Kaila, *Pohjanmaa ja meri 1600- ja 1700-luvuilla*, Historiallisia Tutkimuksia 14, Helsinki 1931, s. 61 ff..

medel för livsuppehälle och skattebetalning. Landshövding Gyllenstierna skrev 1671 att allmogen var utblottad och därför emigrerat ("rymt bort"). Bonden fick bara 8 daler silvermynt för tjärlästen (på lästen gick 12 tunnor) och tjärkompaniet gav inte borgaren i Viborg någon avance för levererad tjära.⁷ Följande år eller 1672 ökades Viborgs leveranskraft till tjärkompaniet till 3 000 läster och tjärlästens pris höjdes avsevärt.⁸

Också landshövding Creutz måste tio år senare ta itu med tjärans pris, som då var högst 12 daler silvermynt per läst.⁹ Han tog förgäves allmogens parti. Slutresultatet var att Kammar- och kommerskollegiet efter enväldets införande i Sverige på 1680-talet började fastställa tjärtunnans pris i Lappstrand. Landshövding Falkenberg hade då redan gett en exposé över tjärbränningens ekonomiska och sociala betydelse i Viborgs och Nyslotts län samt dess statsfinansiella situation. År 1683 skrev han:

Emedan der antingen noget dødsfall træffar Bonden, elr. och han afwijker hemmanet och rymmer öfwer till Kexholms län eller Rysslandh, man då icke effter honom till Restens och afbetalningh een halföres värde finner, dij medh den lilla Tieran som han åhrligen tillwerkar och försällier, betalar han så mycket han hinner på sine Ränntor, och i det öfrige bestå alle hans löösöhren uti een yx och Tällieknüif. . .¹⁰

Landshövding Falkenberg hade, då monopolet förnyades år 1689, ingen hög tanke om den frigivna tjärhandeln under perioden 1682–89. Han påpekar att tillverkningen ökat för mycket sedan kvoteringen avskaffats. Allmogen får visserligen bättre pris för tjärtunnan sedan kompaniet som mellanhand avskaffats. Men de negativa följderna är att tjärhandeln organisatoriskt kommer "i lägervall" och att skogen uthuggs för mycket. De adliga förläningsinnehavarna – som trots reduktionen av de till adeln förlänade godsens (1680, 1682) fått behålla sina gods på livstid – högg kraftigt i skogen. Den som har 8 skattmarker jord (t.ex. ryttarbönder, som ställde man och häst till kronans tjänst, hade detta skattetal) låter hugga skog för

⁷ Landshövding Gyllenstierna till K.M:t 13.3.1671.

⁸ Stiernman, *Kongl. bref*, III, s. 952, 957. J. W. Ruuth, *Viborgs stads historia I*, Helsingfors 1906, s. 343.

⁹ Landshövding Creutz till K.M:t 14.2.1688.

¹⁰ Landshövding Falkenberg till K.M:t 29.10.1683.

800–900 tunnor tjära årligen. För den största tillverkningen vid sidan av den egentliga bondebefolkningen stod dock den brokiga gruppen inhysesfolk, officerare och prästerskap. Landshövdingen föreslog restriktioner. Bonden borde inte få hugga mer tjärskog än han behövde för sina skatteutlagor, men få rätt att bruka svedjeland för sitt uppehälle. Hela Viborgs läns välstånd avhängde enligt Falkenberg av detta sakförhållande.¹¹ Uttalandet visar än en gång hur tjärbränningen var bunden till skattesystemet. Följande landshövding, baron Creutz, instämde i detta några år senare. Viborgs borgare hade tydligen svårt att under några få frihandelsår bygga upp en egen exportorganisation.¹²

Tjärmonopolet återställdes alltså 1689 och den fria prisbildningen återsattes ur kraft. Nu började klagomålen över det låga tjärpriset flyta in från bönderna via landshövdingen. Riksdagsmännen från Nyslotts län och Stora Savolaks klagar att borgarna trots det högre priset utomlands genom monopoliseringen inte förmådde betala mer än 14 mark kopparmynt i Lappstrand (1 daler smt = 3 daler kmt = 12 mark kmt), eller i Viborg 17 mark om vintern och 18 om sommaren.¹³ När tjärpriset höjdes på administrativ väg klagade åter borgarna i Viborg över det höga tjärpris de måste betala bönderna i Lappstrand.¹⁴ Viborgs borgerskap ansökte 1694 om att få betala endast 14 daler kmt för tjärtunnan i Lappstrand i anseende till den ringa vinsten på tjärhandeln. Det fastställda priset var då 15 daler kmt. Kommerskollegiet gick, betecknande nog för byråkratin, med på en nedsättning till 14 1/2 daler kmt.¹⁵ Nu ryckte också tjärhandels societeten in i ett memorial, som för att försvara det "låga" priset jämförde producentprisen under frihandel och monopol.

Trots detta minskade tjärhandeln i Viborg med utlandet under seklets sista år. Tjäran fördes av de s.k. tjärintressenterna, sedermera

¹¹ Landshövding Falkenberg till K.M:t (odat.) 1685.

¹² Landshövding Creutz till K.M:t 17.10.1687. Se även K.M:ts svar på allmogens besvär 9.11.1686 och K.M:ts brev till Kammar- och kommerskollegiet med ordres om utlåtande över tjärpriset 4.9.1687 (Riksregistraturet, Sveriges riksarkiv). Ruuth, s. 350 ff. Hallberg, s. 131 ff.

¹³ Landshövding Lindhielm till K.M:t 30.1.1694, Sveriges riksarkiv.

¹⁴ Kommerskollegium till K.M:t 30.1.1694, Sveriges riksarkiv.

¹⁵ Kommerskollegium till landshövding Lindhielm 20.3.1694. Kommerskollegiums registratur, Sveriges riksarkiv.

från 1697 kallad Tjärhandelssocieteten, till Stockholm. Genom minskning av tolag, tull och umgälder för tjärexporten började stadskassans inkomster minska märkbart och därmed också stadstjänstemännens löner.¹⁶ Trots att Viborg brukade leverera 3 000 läster, uppger kommerskollegiet 1704 att borgerskapet föregående år ej köpt upp ny tjära på marknaden i Lappstrand. Det rådde nämligen hästbrist för transporter ned till kusten och Viborg och tjärpriset var för lågt.¹⁷ När tjärpriset utomlands sjönk drabbade denna externa faktor i första hand den interna prissättningen i marginella tjärbränningsområden. Det var i detta skede uppenbarligen billigare att frakta tjära ned för älvarna i Österbotten till kustlandets uppstäder än att släpa tjärtunnorna med häst – på vintern med släde och på sommaren med släpor – över näset från Lappstrand till Viborg (avståndet var 5 – 5 1/2 mil). Kanske krediten i rikshuvudstaden dessutom var förmånligare för österbottningarna?

Redan före denna tidpunkt och tjärhandelns sammanbrott hade centralregeringens representanter spekulerat över nya exportvaror för Viborgs handelsområde. Myndigheterna ändrade sin inställning när konjunkturerna förändrades. Holländarna hade 1688 – genom ett ofta citerat brev, som de svenska och finska städernas magistrater fick ta del av – förklarat sig villiga att göra uppköp av trävaror i större skala än dittills.¹⁸ Kungörelsen är en milstolpe i skogsbrukets och trävaruhanteringens historia i Sverige och Finland. Den följdes nämligen av handling.

Redan 1689 föreslog Kommerskollegiet i Stockholm för K.M:t att trävaruexporten från Viborg, i vars omnejd det inte fanns bergverk som genom träkolstillverkning konkurrerade om skogen, skulle uppmuntras. Kollegiet föreslog nedsättning för sjötullen till 2 % som fallet var med licenten i Nyen och Narva. Dessutom skulle skogen sparas, då det för en tunna tjära beräknades 15 mogna och goda träd.¹⁹

¹⁶ Landshövding Lindhielm till K.M:t 15.2.1698.

¹⁷ Kommerskollegium till K.M:t 28.6.1704. Kommerskollegiums registratur, Sveriges riksarkiv.

¹⁸ Jorma Ahvenainen, *Suomen sahateollisuuden historia*, Porvoo 1984, s. 24 ff. Ruuth, s. 357.

¹⁹ Kommerskollegium till K.M:t 16.7.1689.

Visserligen anlades några bergverk i Viborgstrakten, men deras saga blev kort, då malmen hämtades från Sverige och förbindelserna dit avbröts. Viborgarna hade också börjat bygga fartyg, flera år tidigare än vad Ruuth uppger i sin stadshistoria.²⁰ Magistraten i Stockholm eller egentligen dess handelskollegium – inte att förblanda med det statliga ämbetsverket, Kommerkollegiet – attesterade 1689 att skeppet Björn om 80 lästers dräkt, tillhörde borgare i Stockholm. En liknande attest utfärdades 1698 för skeppet Emerentia om 150 läster, byggt i Viborg på kravell.²¹ Landshövding Lindhielm skrev 1692 att han propagerat för skeppsbyggeri i landsdelen så att gott och tjänligt trävirke kunde användas till annat än tjärbränning.²² Men ansatsen till skeppsbyggeri i större skala stannade på hälft. Viborgarna var nu liksom 150 år senare beroende av timmermän från andra orter: Stockholm eller Österbotten. Förädling av tjära till beck vann där emot större spridning. År 1693 var tio bekkittlar i verksamhet i stadens omgivning.²³

Det var slutligen sågverksrörelsen och trävaruexport som blev viborgarnas räddning under den följande perioden då tjärpriserna sjönk i och med att arkangelsktjärnan kom in på den holländska marknaden och kolonialtjärnan på den engelska. Samtidigt stängdes gränserna till Viborgs västra och norra uppland, som förblev i svensk hand också efter frederna i Nystad 1721 och Åbo 1743.²⁴ Den externa prisbildningen i metropolerna och den politiska omvandlingen satte bokstavligt transportsystem och -ordning ur kraft. Stapelteorins möjligheter att förklara omstruktureringen av exporten uttöms genom de politiska skeendena.

Viborgs tjärkvantum hade varit 3 000 läster, men det blev mot periodens slut svårt att fylla. Samtidigt uppköpte och utförde de österbottniska städerna till Stockholm betydligt över sina kvoter. Sista

²⁰ Ruuth, s. 357–358, 379–455.

²¹ Stockholms handelskollegiums protokoll 2.10.1689 (s. 109), dito 16.4.1698 (s. 112).

²² Landshövding Lindhielm till K.M:t 18.9.1692. Ruuth, s. 358.

²³ Kaila, s. 318 ff. Örnulf Tigerstedt, *Huset Hackman* I. Helsingfors 1940, 417. Ruuth, s. 378.

²⁴ Raimo Ranta, 'Städernas handelsomland och gränsens inverkan i Gamla Finland', *Historisk Tidskrift för Finland* 1982, s. 48–72.

gången kvotering skedde i Tjärhandelssocietetens regi var vid riksdagen 1714. Då befanns att Finland var förlorat och att de svenska sk. södra städerna sammanlagt kunde komma upp bara till 1 100 läster att dela på. När Karl XII 1715 återvänt från Turkiet efter den ryktbara ritten genom Europa till Stralsund, beslöt K.M:t att lämna tjärhandeln fri.²⁵ Den blev aldrig mer monopoliserad.

²⁵ Förslag till tjärkvantum 1714 och K.M:ts resolution i Handel och sjöfart 65, tjärhandelssocieteten 1689–1715, Sveriges riksarkiv. Jfr Stiernman, *Kongl. bref* VI, s. 232 ff., 244 ff. (förnyad kunglig befallning att frige tjärhandeln). Hallberg, s. 151.